

YAKIN ÇAĞ TARIĞİ ALANINDA BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR

Editör: Dr.Öğr.Üyesi Yunus ASLAN

yaz
yayınları

Yakın Çağ Tarihi Alanında Bilimsel Araştırmalar

Editör

Dr.Öğr.Üyesi Yunus ASLAN

yaz
yayınları

2026

Yakın Çağ Tarihi Alanında Bilimsel Araştırmalar

Editör: Dr.Öğr.Üyesi Yunus ASLAN

© YAZ Yayınları

Bu kitabın her türlü yayın hakkı Yaz Yayınları'na aittir, tüm hakları saklıdır. Kitabın tamamı ya da bir kısmı 5846 sayılı Kanun'un hükümlerine göre, kitabı yayınlayan firmanın önceden izni alınmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemiyle çoğaltılamaz, yayınlanamaz, depolanamaz.

E_ISBN 978-625-8996-20-3

Mart 2026 – Afyonkarahisar

Dizgi/Mizanpaj: YAZ Yayınları

Kapak Tasarım: YAZ Yayınları

YAZ Yayınları. Yayıncı Sertifika No: 73086

M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3
İscehisar/AFYONKARAHİSAR

www.yazyayinlari.com

yazyayinlari@gmail.com

İÇİNDEKİLER

Osmanlı Entelektüel İkliminde Terbiye-i Etfâl Söylemleri: İkdam Gazetesi Üzerine Bir İnceleme	1
<i>Meryem ÇEKİM</i>	
Anadolu Selçukluları Dâr'ül-Alâ'sında Entelektüel Yaşamdan Bir Kesit	23
<i>Zeynep TEMEL</i>	

"Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluk da yazarlara aittir."

OSMANLI ENTELEKTÜEL İKLİMİNDE TERBİYE-i ETFÂL SÖYLEMLERİ: İKDAM GAZETESİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Meryem ÇEKİM¹

1. GİRİŞ

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreği ile yirminci yüzyılın başı, Osmanlı düşünce hayatında önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bu süreçte basın, yalnızca haber ileten bir mecra değil aynı zamanda pedagojik, ahlâkî ve toplumsal meselelerin tartışıldığı bir kamusal alan işlevi üstlenmiştir. Nitekim Sultan II. Abdülhamid dönemi siyasal ve toplumsal şartlarına uyumlu bir yayın çizgisi benimseyen İkdam Gazetesi, geniş okur kitlesi ve Avrupa kaynaklı metinlere yer veren yayın politikası nedeniyle örneklem olarak tercih edilmiştir.

Bu çalışma, İkdam Gazetesi'nde yayımlanan terbiye-i etfâl söylemlerini Osmanlı entelektüel ikliminde metin merkezli ve tematik bir yaklaşımla incelemektedir. “Osmanlı entelektüel iklimi” kavramı, tek merkezli bir düşünce yapısından ziyade basın aracılığıyla aktarılan çeviri metinler, yabancı fikirler ve yerli yorumların etkileşimiyle oluşan çok katmanlı bir fikir alanını ifade etmektedir. Çalışma gazetedeki terbiye-i etfâl yazılarının içerik, referans ve kavramsal yapısını çözümleyerek bu söylemlerin dönemin düşünsel yapısı içindeki yerini tartışmaktadır.

Araştırma kapsamında İkdam Gazetesi'nde “Terbiye-i Etfâl” başlığı altında yayımlanan nüshalar seçilmiş günümüz

¹ Dr., Bağımsız Araştırmacı, Tarih, Ağrı, ORCID:0000-0001-9337-6557.

Türkçesine çevrilmiştir. Metinler, üç ana başlık altında ele alınmıştır. Öncelikle Terbiye-i etfâl kavramının tanımı ve kapsamı üzerinde durulmuş; çocukların erken yaşta karakter gelişimi ve davranışlarının biçimlenmesinde verilen terbiyenin önemi vurgulanmıştır. Ardından aile içerisindeki uygulamalar, ebeveyn otoritesinin rolü, ceza ve müsamaha dengesi ile mürebbiyelerin işlevi değerlendirilmiş, kız çocuklarının eğitimi ve toplumsal yaklaşımlar tartışılmıştır. Son olarak çocukluk, oyun ve pedagojik yaklaşımlar; çocukluk masrafları, Avrupa kaynaklı fikirlerin Osmanlı çocuk terbiyesi üzerindeki etkisi analiz edilmiştir.

Osmanlı basınında terbiye-i etfâl konusu daha önce kısmen ele alınmış fakat tek bir gazete üzerinden tematik ve sistematik bir analiz yapılmamıştır. Bu çalışma, İkdâm Gazetesi özelinde ilgili söylemleri entelektüel ve toplumsal bağlamda değerlendirerek literatürdeki boşluğa katkı sağlamayı amaçlamıştır. Çalışma yalnızca söz konusu nüshalarla sınırlıdır; diğer Osmanlı gazeteleri veya dergilerini kapsamamaktadır. Ayrıca çalışmada metin merkezli bir analiz benimsenmiş, pedagojik uygulamaların toplumsal etkileri doğrudan ölçülmemiştir.

2. İKDAM GAZETESİ'NDE TERBİYE-İ ETFÂL KAVRAMININ TANIMI VE ÇERÇEVESİ

Terbiye-i etfâl meselesi, İkdâm Gazetesi'nin üçüncü sayfasında “Mûlahaza”, “Müsâhebe” ve “Makale-i Mahsusa” gibi başlıklar altında yayımlanmıştır (İkdâm, Nr.47; Nr. 4200; Nr. 52). Bu başlıkların tamamında terbiye-i etfâl konulu yazılar yer almamakta; seçilen nüshalar, çocuk terbiyesinin gazete sayfalarında belirli temalar çerçevesinde ve seçici bir yaklaşımla ele alındığını göstermektedir.

Terbiye-i etfâl, tarih boyunca hem felsefî hem de toplumsal açıdan önem taşımış, farklı düşünürler ve pedagoglar tarafından çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Osmanlı basınında bu konu, özellikle İkdâm Gazetesi aracılığıyla kamuoyuna sunulurken “Terbiye-i Etfâl” başlığıyla yayımlanan makalelerle tartışmaya açılmıştır. İkdâm Gazetesi, muallim ve mürebbi-i etfâl tarafından yoğun ilgi gören bu yazı dizisini, halktan gelen teveccühe dayanarak sürdürme kararı almış ve konuya ilişkin önemli kaynaklar derleyerek yayımlamaya devam etmiştir (İkdâm, Nr. 52).

İkdâm’da “Terbiye-i Etfâl” başlıklı yazılarda, Roland, Johann Paul Richter, Eflatun, Niemeyer gibi farklı düşünürlerin çocuk terbiyesine dair tanım ve yaklaşımlarına yer verilmiştir. Gazete, bu görüşleri “tarif” başlığı altında sunmuş ancak içerik düşünürlerin pedagojik anlayışlarını aktarmaya yöneliktir (İkdâm, Nr. 52). Böylece klasik ve modern felsefî perspektifler bir arada okuyucuya sunulmuştur.

Gazetede ilk olarak Roland’a atfedilen tanımda terbiye, “efkârı tevcih ve teşkil etmek san’atı” olarak ifade edilmektedir. Anonim bir tarifte ise terbiye, “çocuk büyütme fennidir” şeklinde değerlendirilmiştir. Johann Paul Richter terbiyeyi, “ağaçtaki filiz gibi çocukta meknûz olan fezâil ve kemâlât-ı mütesavvireyi inbisâta getirmek ve o fazîletlerin ihtiyarî ve zâtî olarak inkişafını intâc etmektir” biçiminde tanımlamaktadır. Eflatun, terbiyeyi insanın iki tabiatı arasındaki farkı dikkate alan bir süreç olarak ele almakta ve fenni terbiyenin bu unsurları bütünüyle ayıramayacağını belirtmektedir. Kadîm terbiye-i etfâl anlayışının müessisi olarak anılan hekime göre ise terbiye “maksad, vücut ve ruha kabil oldukları bilcümle mehasin ve kemâlâtı vermekten ibaret” olarak tanımlanmaktadır. Niemeyer ise terbiyeyi “Şebabete, târik-i saadette rehber olacak talim vasıtasıyla ve ğabıta, avâr halat ve hüsn-i misal sayesinde, bir adamı dini, medeni ve millî müzef olduğu maksat meselesine

vasıl olacak bir hâle getirmek; tabiri diğerle, insanı insan ve mütebedeyyin etmek, ilmi ve fenni” olarak tarif etmektedir (İkdam, Nr. 52).

Tanımlar, terbiye kavramının kapsamlı ve çok boyutlu bir içerik taşıdığını göstermektedir. Nitekim İkdam’ın 60 numaralı nüshasında terbiye kavramı üç unsur halinde sınıflandırılmıştır. Bunlar: Terbiye-i cismaniye veya terbiye-i tabiiye; terbiye-i zihniye veya terbiye-i fikriye; terbiye-i kalbiye veya terbiye-i maneviye. Gazete bu ayrımı bir cetvel aracılığıyla şematik biçimde göstermiştir. Cetvelde insan, “vücut” ve “ruh” şeklinde iki ana kategoriye ayrılmıştır. Terbiye-i tabiiye vücutla ilişkilendirilirken; ruh kendi içinde “fikri” ve “kalbi” boyutlara ayrılmış; terbiye-i fikriye ve terbiye-i maneviye bu iki alanla irtibatlandırılmıştır (İkdam, Nr.60). Böylece terbiye kavramı yalnızca teorik bir ifade olarak bırakılmamış, insan yapısına dayalı bütünlüklü ve hiyerarşik bir tasnif içinde sunulmuştur.

İkdam Gazetesi, üç unsur üzerinden sınıflandırdığı terbiye kavramını 4305 sayılı nüshasında geleceğe dönük bir yöntemle ele almıştır. Söz konusu unsurlar, “Usûl-i Terbiyenin Atısı” başlığı altında değerlendirilmiş; özellikle terbiye-i cismaniyenin uygulamadaki yeri üzerinde durulmuştur. Burada Eski Yunan ve Roma toplumlarında terbiye-i cismaniyeye büyük önem verildiği ancak Hristiyanlığın yayılmasıyla birlikte bu yaklaşımda belirgin değişimin yaşandığı belirtilmiştir. Bu anlayış, zamanla Avrupa’daki birçok devletin usûl-i terbiye anlayışına yansarak bedensel terbiyenin ikinci plana atılmasına yol açmıştır. Gazete bu eğilimin modern dönemde de etkilerini sürdürdüğünü belirtmiştir (İkdam, Nr. 4305).

Gazete, İngiltere’de oyun ve bedensel egzersizlerin eğitim hayatının vazgeçilmez unsurları arasında yer aldığını belirtmiştir. Okullar şehir merkezlerinden uzak, geniş oyun alanları ve sağlıklı çevre koşulları gözetilerek inşa edilmektedir. Buna karşılık

Fransa ve İtalya’da okul yapılarında bedensel ihtiyaçların aynı ölçüde dikkate alınmadığı; avluların dar ve yetersiz olduğu belirtilmektedir. Bilhassa İtalya’da terbiye-i fikriyeye ayrılan süreyle karşılaştırıldığında, bedensel terbiyeye oldukça sınırlı zaman ayrıldığı ifade edilmektedir. Fransa’nın bir dönem Almanya, İngiltere ve Amerika’daki usûl-i terbiyeyi takip etmeye yöneldiği ancak bu uygulamaları bütünüyle benimseyemediği belirtilmektedir. Gazetede bedensel terbiyenin ihmal edilmesinin yalnızca fiziksel zayıflıkla sınırlı kalmadığı toplumsal ve ahlaki sonuçlar doğurduğu da vurgulanmaktadır. Bu bağlamda New York eyaletindeki Elmira Hapishanesi örneği dikkat çekmektedir. Burada mahkûmların geçmiş suçlarından ziyade ahlaki ve davranışsal düzeltmeleri esas alınmakta; kendilerine gelecekte doğru davranış geliştirmelerine imkân tanınmaktadır. Mahkûmlar programa namusları üzerine söz vererek katılmakta ve uygulama sonucunda önemli bir kısmının ahlaki ıslah sağladığı belirtilmektedir (İkdam, Nr. 4305). Bu örnek, terbiye anlayışının ıslah edici yönünü somut biçimde ortaya koymaktadır

İkdam Gazetesi terbiye kavramı ve sınıflandırmasından sonra talim ile terbiye arasındaki ilişkiye de değinmiştir. Gazete bu hususu şu ifadeyle aktarmaktadır: “Lisan-ı avamda terbiye ile talim tabirlerini birbirinden ayırmak âdet olmuştur. Bu fark, talim malumat verir; terbiye ise etvârı tashih eder, ahlâk ve tebâyi teşkil eder” biçiminde ifade edilmiştir. Buna göre talim, bireye bilgi kazandırmaya yönelik öğretim faaliyetlerini; terbiye ise bireyin davranışlarını düzenleyen, ahlaki yönelimlerini şekillendiren ve şahsiyet inşasını hedefleyen daha kapsamlı bir süreci ifade etmektedir. Gazete ayrıca, bu ayrımın mutlak bir karşıtlık anlamına gelmediğini; talim ve terbiyenin birbirini tamamlayan iki temel unsur olduğunu vurgulamaktadır (İkdam, Nr. 77).

Talim ile terbiye arasındaki bu ilişki gazetenin 263 numaralı nüshasında “Terbiyenin Esasları” başlıklı yazı ile daha geniş biçimde ele alınmıştır. Geleneksel bilgi birikimini temsil

eden “ağaç yaş iken eğilir” atasözüyle başlamakta olan yazı, çocuğun karakter gelişiminin erken yaşlarda şekillendiği düşüncesini merkeze almaktadır. Metinde, çocuklara verilen ilk terbiyenin zamanla “huy” hâline geldiği ve bu huyun “can altında” bulunduğu vurgulanarak, eğitimin geçici değil kalıcı etkiler doğurduğu ifade edilmektedir. Bu nedenle terbiye sürecinin beşikten itibaren başlaması gerektiği vurgulanmıştır. Yazının önemli iddialarından biri, çocukların henüz konuşma yetisi kazanmadan önce terbiyeye ve talime hazır olduğudur. Çocuğun hâl ve hareketlerinden mizacının anlaşılabilceği savunulmakta; böylece gözleme dayalı bir eğitim anlayışı öne çıkarılmaktadır. Terbiyenin yalnızca sözlü öğütlerle değil, davranış ve örnek yoluyla verilmesi gerektiği düşüncesi desteklemektedir. Metinde ayrıca terbiyeyi verecek kişilerin ahlâkî yeterliliği üzerinde durulmaktadır. Terbiyenin, iyiyi kötüden ayırt edemeyen kimselere bırakılmaması ve eğitimde rol model olmanın önemi vurgulanmaktadır (İkdam, Nr. 263).

Terbiye anlayışının önemli bir boyutunu ahlâkî terbiye oluşturmaktadır. Hüseyin Zeki’nin İkdam’da kaleme aldığı bir yazıda, “ahlâk ilminin bir kısmı mühim olduğu hâlde, ehemmiyeti nispetinde ihmale uğrayan terbiye-i ahlâkîye hakkında ne kadar söz söylense azdır” ifadesi kullanılmıştır. Bu söz Osmanlı dönemi ahlâkî terbiye anlayışının önemini vurgulamakta ve sözlü öğütlerin tek başına yeterli olmadığını göstermektedir. Nitekim söz dinlemeyen bir çocuk annesinin uyarılarına rağmen elini muma uzatmış ve sonucunda elini yakmıştır. Bu olay, çocuğun davranışlarının sonuçlarını bizzat deneyimlemesini sağlamış ve böylece ahlâkî öğrenme süreci etkin hâle gelmiştir. Çocuk, bu tecrübeyle iki önemli gerçeği fark etmiştir: Birincisi, annesinin uyarılarının amacı onu korkutmak değil, olası tehlikelerden korumaktır. İkincisi ise annesinin sözlerinin haklı ve mantıklı olduğudur. Bu süreç, Osmanlı dönemi ahlâkî terbiye anlayışında

esas alınan cezâ-yı tabîî ilkesinin pratikteki uygulandığını göstermektedir (İkdam, Nr. 695).

İkdam Gazetesi'nde "Terbiye-i Etfâlde Bir Hüsn-ü Misal" başlığı altındaki örnek de çocuk terbiyesinde somut deneyimin belirleyici rolünü ortaya koymaktadır. Makalede çocuk elbisesini beklenenden önce kirletip eskittiğinde, babası onu azarlamak veya yalnızca sözlü uyarıda bulunmak yerine terziye götürerek elbiseyi tadil ettirmiş, ödenen parayı çocuğa saydırıp teslim etmiştir. Çocuğun yapılan ödemenin miktarını bizzat görmesi ona hem sorumluluk bilinci kazandırmış hem de davranışlarının sonuçlarını fark etmesine imkân sağlamıştır. Bunun üzerine çocuk, elbiselerini daha temiz kullanacağına dair söz vermiştir (İkdam, Nr.157). Bu yöntem, çocuğu azarlamak yerine somut bir çözüm ve öğrenme fırsatı üzerinden terbiye etmeye yönelik dikkat çekici bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir

3. İKDAM'DA AİLE VE ÇOCUK BAĞLAMINDA TERBİYE

Sultan II. Abdülhamid döneminde terbiye-i etfâl, aile içi bir mesele olmanın ötesinde basın yoluyla toplumun gündemine taşınan kamusal bir tartışma konusu hâline gelmiştir. "Terbiye-i etfâl öyle bir mevzudur ki yüz defa yazılsa, mevki-i bahse konulsa yine söylenecek söz bulunur. Çocukların terbiyesi, âtiyen ittihaz edecekleri meselelerin aileleriyle kendilerinin refah ve saadetine müteallik bulunması hasebiyle hâiz-i ehemmiyettir" (İkdam, Nr. 4520). Bu ifade çocuk terbiyesinin yalnızca bireysel gelişimi değil, aynı zamanda ailenin ve toplumun refahını doğrudan etkileyen temel bir süreç olduğunu göstermektedir.

Gazete, terbiye-i etfâl meselesinin yalnızca yerel değil, uluslararası tartışmalar çerçevesinde de ele alınmıştır. Nitekim 4520 numaralı nüshada Londra'da yakında düzenlenecek beynelmilel hıfzıssıhha kongresinde, terbiye usullerinin hem

psikolojik hem de fizyolojik yönlerden incelenmesinin kararlaştırılacağından bahsedilmiştir. Bu bilimsel tartışmaların yankısı, Selanik'te yayımlanan *Journal de Salonique*'de de görülmektedir. Gazetede yayımlanan makalede, çocukların günlük yaşam davranışları ve özellikle cep harçlığı üzerinden terbiyelerinin şekillendiği ele alınmakta; ebeveynlerin çocukların harcamalarını dikkatle denetlemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Böylece çocuk terbiyesi, yalnızca ahlâkî bir mesele değil, toplumsal ve bilimsel temellere sahip bir süreç olarak sunulmaktadır (İkdam, Nr. 4520). Bu örnek, Osmanlı basınının çağdaş terbiye tartışmalarını takip ettiğini ve bu fikirleri yerel yaşamla ilişkilendirerek okuyucuya aktardığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

İkdam Gazetesi'nde “Usûl-i Terbiye” başlığıyla yayımlanan bir yazıda çocuk terbiyesinin temel ilkeleri, aile merkezli ve erken yaşa dayalı bir anlayış çerçevesinde ele alınmaktadır. Metinde yer alan “bir kadının çocuğuna ilk talim edeceği şey” ifadesiyle terbiyenin anne aracılığıyla başladığı vurgulanmaktadır. Akabinde “umur-ı zâtiyesini bizzat idare edecek rüsu ve melekeye ihraz” sözleriyle çocuğun kendi işlerini kendisinin yapabilmesini sağlayacak kalıcı alışkanlıklar kazanmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır. Terbiyenin geçici değil kökleşmiş bir karakter eğitimi olduğu, “rüsu ve meleke” kavramlarıyla açıkça ortaya konulmaktadır. Ayrıca “hatta beşikte bulunan bir çocuğa bile” ifadesiyle terbiyenin yaşla sınırlı olmadığı, çok erken dönemden itibaren başlaması gerektiği belirtilmiştir. Üstelik “bağırarak arzu ettiği şeye destres olmayacağını anlatmak iktiza eder” cümlesi aracılığıyla çocuğa sabır, sınır ve özdenetim kazandırılmasının önemi vurgulanmaktadır (İkdam, Nr. 29).

Annelerin çocuk terbiyesindeki sorumluluğunu vurgulamak amacıyla gazetenin başka bir nüshasında ibret verici bir hikâyeye de yer verilmektedir. İdam cezasına mahkûm edilen

bir kişi, son arzusunda annesini görmek istemiştir. Kadın çağrılmış ve geldiğinde oğlu, “Anacığım, beni idam edecekler; vaktiyle bana güzel nasihatler veren dilini öpeyim” demiştir. Dilini uzatır uzatmaz oğlu bu dili dişleriyle ısırıp kökünden kopararak yere atmıştır. Ardından oradakilere dönerek, “Görüyorsunuz, idama mahkûm oldum ve herkesin nefretini kazandım; hâlbuki felaketime sebep olan hep bu kadının tatlı diliydi” demiştir. Hikâyeye göre, çocukluğunda komşunun kümesinden bir yumurta çalmış ve annesi bunu övüp “Aferin oğlum, devam et” demiştir. Bu teşvik zamanla bahçelerden meyve ve sebze çalmaya, çarşıdaki küçük eşya hırsızlıklarına ve nihayetinde haydutluğā kadar ilerlemiştir (İkdam, Nr. 243). Metin, hikâyenin gerçek olup olmadığını kesinleştirmese de, asıl ders açıktır: Çocuğun ahlaki gelişiminde erken dönemde verilen rehberlik ve doğru yönlendirme hayati bir önem taşımaktadır.

İkdam Gazetesi 4470 numaralı nüshasında çocukluğun ilk döneminde uygulanan terbiye-i ibtidaiye en etkili ve faydalı yöntem olarak değeriendirilmektedir. Bu dönemde validelerin sınırlı otoritesi ve babanın korkutmak suretiyle uyguladığı disiplin unsuru, çocuğun terbiyesinde etkili olmuştur. Erken yaşta çocuğun akıl ve fikir temeli üzerine yapılan müdahaleler, onun karakter ve ahlâkî gelişiminde belirleyici olduğı, yaş ilerledikçe yapılan müdahalelerin ise yalnızca mevcut temelin tadili niteliğinde kaldığı ifade edilmektedir. Yazıda ayrıca Fransa etibbasından birinin küçük yaşta bulunan bazı kimselerin intihar etmeleri üzerine yaptığı incelemeye atıf yapılarak, ebeveyn ve mürebbilerin çocukları akıl ve fikir temeline dayalı yöntemlerle yönlendirmeleri gerektiğı vurgulanmaktadır. Bu çerçevede çocuk terbiyesinde yaklaşımın mülayim, nazik, ölçülü ve ikna edici olması; cebr ve şiddetten ziyade rehberlik yoluyla davranılması gerektiğı belirtilmektedir (İkdam, Nr. 4470).

Çocuk terbiyesine dair bu yaklaşımın bir diğeri boyutu ise sertlikten ziyade ölçülü bir müsamahanın tercih edilmesidir.

Nitekim İkdâm Gazetesi'nde yer alan "Çocukların kusurlarına karşı müsamahada bulunmak, ziyâde ciddiyetle muâmele etmekten daha müessir ve daha münasib bir vesîle addolunmaya şâyândır; zîrâ bu tarz-ı muâmele, onların hissiyât-ı müşfikâne ve ihtirâm-kârânelerini celb ve tenmiye eder" şeklindeki ifade bu yaklaşımı destekler niteliktedir (İkdâm, Nr. 29). Böylece terbiye, korkuya dayanan bir baskı vasıtası olmaktan çıkmakta; sevgi ve hürmete dayalı bir ahlâk terbiyesi hâline gelmektedir.

İkdâm Gazetesi, çocuk terbiyesinde günlük hayatın düzenli ve eğitici biçimde değerlendirilmesi de tavsiye edilmektedir. Sabah kahvaltısından önceki bir saatlik zamanın, özellikle yaşı daha büyük çocuklar için anneler tarafından verilen kısa ve faydalı derslerle geçirilmesi önerilmektedir. Bu derslerin uzun ve ağır olmaması, "muhtasar" yani kısa ve öz olması özellikle vurgulanmaktadır. Daha küçük çocuklar için ise bu zamanın, evde beslenen evcil hayvanların bakımı ve terbiyesiyle geçirilmesi uygun görülmektedir. Bu faaliyet aracılığıyla çocukların sorumluluk duygusu, şefkat hissi ve düzenli davranma alışkanlığı kazanmaları hedeflenmektedir. Metinde İngilizlerin çocuk terbiyesine dair bir uygulamasına yer verilerek, çocuklara düzenli cep harçlığı verilmesinin onların bu parayı bilinçli kullanmalarını sağladığı ifade edilmektedir. Çocukların kendi mizaçlarına uygun evcil hayvanları seçip beslemeleri, hem tasarruf bilinci hem de bireysel sorumluluk kazandıran bir eğitim yöntemi olarak sunulmaktadır (İkdâm, Nr. 29). Bu durum İkdâm Gazetesi'nde, terbiye-i etfâlin yalnızca teorik nasihatlerle değil, günlük hayat içindeki pratik uygulamalarla destekleyen modern bir eğitim anlayışını benimsediğini göstermektedir.

İkdâm Gazetesi'nde yayımlanan başka bir yazıda çocuk terbiyesinde ceza meselesi tartışılmakta ve disiplin ile mükâfatın birlikte ele alınması gerektiği savunulmaktadır. Yazıda Hazret-i İmam Ali'ye atfedilen bir söz ile John Locke'un görüşlerine de yer verilerek terbiye anlayışının teorik temelleri açıklanmaktadır.

Terbiye-i etfâl uleması arasında öteden beri tartışılan temel meselelerden biri, çocukların disipline edilmesinde cezanın meşruiyeti ve etkileri meselesidir. Genel kabul gören görüşe göre anne ve babanın en temel sorumluluğu, evladın gelecekteki saadet ve selametini temin etmektir. Toplumu geleceğe taşıyacak erkek ve kadın nesillerin terbiyesi yalnızca aile açısından değil, cemaatin ve toplumun istikbali bakımından da büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda Hazret-i İmam Ali'ye atfedilen şu söz, terbiye anlayışının temel esasını veciz bir biçimde ifade etmektedir: “Evladının edebini kendi edebine benzetmeye çalışma; zira o, başka bir zaman için yaratılmıştır.” (İkdam, Nr. 36) Bu ifade, çocuk terbiyesinin zamana, şartlara ve çocuğun bireysel gelişimine uygun olarak ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte İmam Ali, yönetim ve sorumluluk altında bulunan kimselerin faydalı bireyler hâline gelebilmeleri için tedibin, yani disiplinin gerekliliğine de işaret etmektedir (İkdam, Nr. 36).

Terbiye konusunda bazı görüşler, eğitimin cezasız olması gerektiğini savunmaktadır. Bununla birlikte çocuk tamamen serbest bırakıldığında, terbiyeye karşı direnç geliştirdiği de sıkça gözlemlenmektedir. Nitekim İngiliz düşünürü John Locke, “çocuğun babaya duyduğu saygıyı itaatin temeli sayar” ve ebeveynin çocuk üzerinde yönlendirici bir otoriteye sahip olması gerektiğini belirtmektedir. Bu çerçevede ebeveyn ile evladın her bakımdan eşit kabul edilmesi mümkün değildir. Çocuğu tamamen kendi hâline bırakmak, yani terbiyesini bütünüyle tabiata terk etmek akla ve tecrübeye uygun görülmemektedir. Küçük bir dikkatsizlik dahi çocuk için ağır ve telafisi mümkün olmayan sonuçlar doğurabilmektedir. Örneğin bir çocuğun pencereden sarkması, tabiat kanunlarına küçük bir aykırılık gibi görünse de neticesi ölüm veya kalıcı sakatlık olabilmektedir. Bu durumda verilen “ceza”, işlenen kusurla orantılı değildir (İkdam, Nr. 36).

Ceza, basit anlamda acı verme değil; itaatsizliği doğru istikamete yönlendirme aracıdır. Makul ve ölçülü ceza sayesinde, tabiatın çok daha şiddetli ve geri dönülmez sonuçlarının önüne geçilebilmektedir. Böylece hem doğal kanunlara riayet sağlanmakta hem de çocuk zihninde hata ile acı arasındaki ilişki kurulmaktadır. Bu süreç, yanlış davranışlardan kaçınma bilincinin gelişmesine katkı sağlamaktadır.

Terbiye-i etfâl ulemasına göre çocuğun iyi hâli yalnızca bedensel ve zihinsel gelişimle sınırlı değildir. Bu gelişim, güzel ahlaka duyulan sevgi ve bağlılıkla tamamlanmaktadır. Bu hedefe ulaşmak ise yalnızca ceza ile değil, mükâfat yoluyla da mümkündür. Dolayısıyla etkili bir terbiye anlayışı, ceza ve mükâfatı dengeli biçimde kullanan ve çocuğun gelişimini esas alan bütüncül bir yaklaşımı gerekli kılmaktadır (İkdam, Nr. 36)..

Terbiye-i etfâlde ceza meselesi yalnızca teorik bir tartışma olarak kalmamış, Osmanlı basınında da uygulama bakımından ele alınmıştır. İkdam gazetesinin 47 numaralı nüshasında bu mesele, ceza ile müsamaha arasında kurulması gereken denge çerçevesinde tartışılmaktadır. Metin, evlat sahiplerinin, mektep muallimlerinin ve mürebbilerin terbiye konusunda söyleyecek pek çok sözleri bulunduğunu ifade ederek, geçmişte annelerin çocuklarını “eti senin kemiği benim” anlayışıyla mektep hocalarına teslim ettiklerini hatırlatmaktadır. Ancak bu anlayışın zamanla zayıfladığı; günümüzde gerek babalar gerekse anneler arasında bu düşünceyi benimseyenlerin azaldığı belirtilmektedir. Nitekim Maarif Nizamnamesi, mücazat-ı cismaniyeyi men ettiği gibi, talebenin vakar ve haysiyetini rencide edici sözlerle takdir edilmesini dahi tecviz etmemektedir. Buna rağmen metin, bazı mürebbiler, muallimler ve hatta evlat sahibi babalar arasında çocuk terbiyesinde cezaya başvurma lüzumunda ısrar edenler bulunduğunu vurgulamaktadır. Buna karşılık yazı, aşırı müsamahanın da sakıncalarına dikkat çekerek çocukların her arzusunun yerine getirilmesinin onları sınır tanımaz bir hale

getirdiğini ifade etmektedir. Metin, bu durumu ne ifrat ne de tefrit ile açıklayarak terbiyede itidalin esas alınması gerektiğini vurgulamaktadır (İkdâm, Nr. 47).

Gazetenin başka bir nüshasında çocuk terbiyesinde aşırılıklardan kaçınılması ve cezanın tek başına yeterli olmadığı ifade edilmektedir. Eğer ceza yalnızca tabiatın doğal bir sonucu gibi ortaya çıkmış ve ebeveyn bilinçli müdahale ile çocuğu yönlendirmemişse, çocuk ahlâkî terbiyeyi kazanamamıştır. Dolayısıyla terbiye-i etfâl, ceza ile birlikte ebeveynin ölçülü ve bilinçli yönlendirmesiyle uygulanmadıkça tamamlanmış sayılmamıştır. Bu çerçevede çocukların haysiyet ve vakarının korunması kadar, ebeveynin kendi itibarını gözetmesi ve çocuktan hürmet ile riayet talep etmesi de terbiye-i etfâlî tabîi ve zarurî unsurları arasında değerlendirilmiştir (İkdâm, Nr.702).

Bu genel pedagojik çerçeveden hareketle İkdâm Gazetesi'nin 22 numaralı nüshasında çocukluk dönemi, insan karakterinin oluşumunda en etkili safha olarak ele alınmıştır. Metin çocuklukta edilen alışkanlıkların ve hissiyatın, bireyin ileriki hayatındaki ahlâk anlayışını belirlediğini vurgulamıştır. Dolayısıyla çocukların ahlâkî ve fikrî gelişimi için, onları yetiştirecek annelerin nitelikli bir terbiyeden geçmiş olmaları zaruri kabul edilmektedir. Bu düşünceden hareketle metinde anneliğe aday olan genç kızların ahlâk ve düşünce bakımından eğitilmelerine özel bir önem verilmesi gerektiğini savunulmaktadır. Osmanlı toplumunda genç kız terbiyesinin merkezinde yer alan iffet ve namus kavramları, kadınlığın özü ve değeri olarak değerlendirilmiştir (İkdâm, Nr. 22).

Gazete ahlâklı ve terbiyeli annelerin yetişebilmesinin ancak “fikri geniş ve münevver pederler” aracılığıyla mümkün olacağını belirtmiştir. Böylece terbiye-i etfâl, yalnızca annenin sorumluluğuna bırakılmamakta; anne-baba birlikteliği içinde şekillenen bir süreç olarak ele alınmaktadır. Fransız düşünürü

Fransik Sarse'ye atfedilen mektupta tasvir edilen çocukluk hatıraları, terbiyenin yalnızca refah ve bolluk zamanlarında değil, musibet ve yoksulluk anlarında da insanı ayakta tutan bir kuvvet olduğunu göstermektedir. Servetin ve rahat hayatın bir anda elden çıkması, çocukların ruhunda bir çöküntüye yol açmamış; bilakis daha önce kazanılmış olan sabır, kanaat ve mesuliyet duyguları sayesinde bu yeni hayat şartlarına sükûnetle intibak edilebilmiştir (İkdam, Nr. 22).

İkdam Gazetesi'nin 2536 numaralı nüshasında çocuk terbiyesinin erken yaşlarda şekillendiği vurgulanarak çocuğun eğitiminde kime teslim edildiği sorusu merkezî bir mesele hâline getirilmektedir. Bu bağlamda mürebbiye figürü tartışmanın odağına yerleştirilmektedir. Mürebbiyenin Fransızca, İngilizce ve Almanca gibi yabancı dillere hâkim oluşu bir üstünlük unsuru olarak sunulsa da metin, bu niteliklerin ahlaki terbiyenin yerini tutamayacağını eğitimde esas unsurun karakter ve ahlak olduğunu savunmaktadır (İkdam, Nr. 2536).

Metinde dikkat çeken bir diğer unsur, çocuğun öğrenme sürecinin “taklit” kavramı üzerinden açıklamasıdır. Çocuğun tabiatı gereği gördüğünü tekrar etmeye yatkın olduğu vurgulanarak mürebbiyenin yalnızca bir öğretici değil, aynı zamanda davranış modeli olduğu düşüncesi öne çıkarılmaktadır. Bu yaklaşım, erken çocukluk döneminde alınan terbiyenin bireyin istikbalini belirlediği fikriyle desteklenmekte ve çocukların iyi ya da kötü her türlü ahlaki davranışı kolaylıkla benimseyebileceği ifade edilmektedir (İkdam, Nr.2536).

Yazının devamında yer alan “Sokaklarda tın tın yürüyen o mini minilerin mürebbiyelerden gördükleri hareketi biliyor muyuz?” şeklindeki tasvir ise metnin yalnızca teorik bir eğitim tartışması yürütmediğini, aynı zamanda toplumsal gözleme dayalı bir eleştiri sunduğunu ortaya koymaktadır. Modaya uygun, pudralı, süslü bir “madam” figürü üzerinden yapılan betimleme,

Batılı görünüm ve yaşam tarzının çocuklara aktarılmasına yönelik bir kaygıyı yansıtmaktadır (İkdam, Nr. 2536). Burada mürebbiye, sadece eğitim veren bir kişi değil, Batılı kültürel etkilerin taşıyıcısı olarak resmedilmekte; çocukların yürüyüşünden davranış kalıplarına kadar birçok unsurun bu etkiden doğduğu ima edilmektedir. Bu yönüyle metin, Osmanlı basınında Batılılaşma sürecine dair ahlaki ve kültürel endişelerin pedagojik söylem içerisinde nasıl ifade edildiğini açık biçimde göstermektedir.

Gazetenin 4131 numaralı nüshasında mürebbiyeliğin yabancı kadınlara verilmesi kesin bir dille reddedilmemektedir. Aksine namuslu ve saygın yabancı mürebbiyelerin bulunduğu açıkça ifade edilmektedir. Bununla birlikte bilgi ve ahlâk bakımından yetersiz olanların bu vazifeyi gereği gibi yerine getiremeyeceği belirtilmektedir. Özellikle dinî ve millî değerlerin aktarımı söz konusu olduğunda yerli ve Müslüman mürebbiyelerin tercih edilmesinin daha uygun olacağı savunulmaktadır. Bu çerçevede kız mekteplerinde tahsil gören genç kadınların terbiye-i etfâl alanında yetiştirilmesi gerektiği ileri sürülmektedir. Böylece hem ailelerin beklentilerinin karşılanacağı hem de toplumun değer dünyasının korunacağı ifade edilmektedir (İkdam Nr. 4131).

Mürebbiyelerin terbiye sürecindeki işlevi bu şekilde tartışıldıktan sonra İkdam Gazetesi çocuk terbiyesinin yalnızca pedagojik rehberlikten ibaret olmadığını erken çocukluk dönemine ilişkin bakım pratiklerinin de bu sürecin belirleyici unsurlarından biri olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda gazete, “Te’dîye-i etfâl ve cemâl-i nisvân” başlığı altında sütannelik uygulamasını çocuk terbiyesi çerçevesinde değerlendirmiştir. Fransa örneği üzerinden aktarılan bilgilerde, kadınların çeşitli pratik ve ekonomik gerekçelerle çocuklarını başka kadınlara emanet ederek sütanne tuttukları belirtilmektedir. Bu uygulamanın kimi durumlarda kadınların iş ve sosyal

yaşamını kolaylaştırdığı; aynı zamanda çocukların beslenme ve bakımlarının düzenli biçimde sağlanmasına imkân sağladığı ifade edilmektedir. Metinde ayrıca sütannelerin kendi çocuklarını yanlarında bulundurmadıkları ve emzirilen çocukların çoğu zaman inek sütüyle beslendiği gibi ayrıntılara da yer verilmiştir. (İkdâm, Nr.2528). Fransa'daki bu pratikler üzerinden yapılan tartışma çocuk terbiyesi ile kadınların toplumsal ve ekonomik tercihleri arasındaki bağlantıyı somut ve anlaşılır bir biçimde ortaya koymaktadır.

4. İKDAM'DA ÇOCUKLUK, OYUN VE PEDAGOJİK YAKLAŞIMLAR

Osmanlı basınında çocuk, hayatın bir semeresi olarak ailenin ziyneti ve saadet kaynağı kabul edilmiştir. Çocuğa atfedilen bu değer, onun yalnızca varlığıyla değil, geçirdiği manevi gelişim süreciyle anlam kazandığını göstermektedir. Bu çerçevede “terbiye, bir çocuğun tekmîlât-ı mâneviyesini tayin eden bir vasıta” olarak tanımlanmıştır. Çocuğun şahsiyetinin şekillenmesinde aile, çevre ve toplumsal değerlerin belirleyici olduğu vurgulanmıştır. Bu anlayış, terbiyenin çocuk üzerindeki tesirinin ne zaman ve ne surette başladığı sorusunu da beraberinde getirmiştir. Nitekim İkdâm Gazetesi'nde terbiye-i etfâl meselesi, “Çocukların terbiyesi ne zamandan başlanmalıdır?” sorusu etrafında ele alınmıştır. Bir dönem Avrupa'da da tedkike muhtaç görülen bu meselenin, beşikten itibaren başlaması gerektiği yönünde umumî kabul gördüğü ifade edilmiştir. Bununla birlikte, İslâmiyet'in ilk dönemlerinden itibaren tahsil ve terbiyenin beşikten mezara kadar devam eden elzem bir süreç olduğu anlayışı hâkimdir. Terbiyenin çocuk üzerindeki tesirini doğrudan gözlemlemenin her zaman mümkün olmaması sebebiyle, çocukluk dönemine ait hatıraların bu süreci anlamada önemli bir rol oynadığı belirtilmiştir. Bu bağlamda çocukların erken yaş

anılarını kayda geçirmeleri anlamlı bir yol olarak değerlendirilmiştir (İkdam, Nr.4533)

İkdam, insanın çocukluk dönemine dair hatıralarının ekseriyetle üç-dört yaşlarından itibaren başladığını belirtmiştir. Daha erken safhalara ait hissiyatın ise ancak erbâb-ı tedkikin müşâhede ve tahlil yoluyla değerlendirebileceği bir mertebede kaldığı ifade edilmiştir. Bu çerçevede, bazı mütehassısların çocukluk hatıralarını ilmî bir bakışla ele alan eserlerinin şayan-ı dikkat olduğu vurgulanmıştır. Terbiyenin çocuk üzerindeki tesirini doğrudan gözlemlemenin mümkün olmadığı durumlarda, bu tür hatıraların mühim bir gösterge sunduğu kabul edilmiştir.

Osmanlı basını da çocukluk hatıralarına dair Avrupa’da kaleme alınan eserleri yakından takip etmiştir. Nitekim Fransa erbâb-ı kaleminden Gustave Durassie’nin çocukluk hatıralarına dair neşrettiği eser, son zamanlarda bu sahada yazılmış kitapların en iyilerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Çocukluk döneminin ruhî ve ahlâkî inkişaf üzerindeki tesirini göstermesi bakımından da şayan-ı dikkat bulunmuştur. Yine Fransa’da Paul ve Victor Margueritte isimli iki biraderin müştereken neşrettikleri çocukluk hatıratına dair eserler de çocukluk tecrübelerinin ferdin şahsiyet teşekkülündeki rolünü ortaya koyan mühim çalışmalar arasında gösterilmiştir (İkdam, Nr. 4533).

İkdam Gazetesi 4200 sayılı nüshasında çocukların eğlence yoluyla terbiye edilmesini amaçlayan bir Kinder Garten mektebinin açılması için Maarif Nezareti’nden izin alındığı bildirilmektedir. Bu mektep, “Mürebbi-i Etfâl” adıyla anılmıştır. Yazıda, “insan daha beşikteyken ilim talebine başlar ve mezara girinceye dek bu talep devam eder”; dolayısıyla tahsil ve terbiye, çocuğun mektebe gitmesinden, kitap okumaya başlamasından önce başlamalıdır. Çocuk terbiyesi adına bu tür bir müessesenin ilk defa sistemli biçimde kurulması, Alman eğitimci Friedrich Froebel’e atfedilmektedir.

Froebel her ne kadar klasik anlamda bir âlim olarak yetişmemişse de, çocuk terbiyesine karşı doğal bir yatkınlık ve derin bir ilgi beslemiştir. 1807 yılında, henüz 25 yaşındayken, ünlü pedagog Pestalozzi'nin yanına giderek iki yıl boyunca onun yanında çalışmıştır. Memleketine döndükten sonra önce küçük bir mektep, ardından İsviçre'de bir dârümuallimîn kurmuş; ancak bu teşebbüslerinde kalıcı bir başarı elde edememiştir. Nihayet 1837 yılında “Kinder Garten” adını verdiği mektebi kurmuş, böylece okul öncesi eğitimi müstakil bir pedagojik alan hâline getirmiştir. Froebel, çocukları mektep çağından önce eğitime fikrini uzun süredir taşımakta olup, bu konudaki görüşlerini 1826 yılında yayımladığı bir risaleyle de kamuoyuna duyurmuştur. Ömrünün son yıllarında öğretmen yetiştirmeye çalışmışsa da bu girişimi de sınırlı kalmış; 1856 yılında vefat etmiştir (İkdam, Nr. 4200).

Eğlence mektepleri, günümüzde Avrupa'da, Amerika'da, Çin'de, Asya'nın diğer bölgelerinde ve Afrika'da yaygın biçimde mevcuttur. Söz konusu mektepler sayesinde çocuklar, henüz düzenli derslere başlamadan önce yorulmadan itaat, dikkat, sağlık ve beceri kazanabilmektedir. Ancak bu usulden gerçek anlamda fayda sağlanabilmesi için, yalnızca kitaplardan bilgi aktaran değil; bu terbiye yöntemine hususi bir muhabbet, yeterli bilgi, kabiliyet ve istek taşıyan bir mürebbiye ihtiyaç vardır. Aksi hâlde, gerekli araçları temin etse bile gayretsiz bir mürebbi, Froebel usulünün beklenen faydasını sağlayamaz. Froebel'in risalelerinde, eğlence mekteplerinin ilmî, felsefî, içtimaî, iktisadî, dinî ve hikemî yönleri ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Bu yönleriyle Kinder Garten müessesesi, yalnızca bir eğitim modeli değil, aynı zamanda modern toplumun temelini oluşturan bireyin erken yaşta terbiyesi fikrinin kurumsal bir tezahürüdür (İkdam, Nr. 4200).

İkdam Gazetesi'nin 4390 sayılı nüshasında ise terbiye-i etfal meselesi ailelerin çocukları okula gönderme biçimleri

üzerinden ele almaktadır. Çocukların okula gönderilmesi, çoğu zaman aileler tarafından terbiyenin yerine geçtiği düşünülen bir uygulama olarak görülmektedir. Ancak eğitimin mahiyetine dair yeterli bir kavrayış olmaksızın yapılan bu yönlendirme, terbiyenin aile içindeki sürekliliğini zayıflatmaktadır. Bu durum, çocuğun gündelik hayatında okul ile okul dışı alanlar arasında belirgin bir kopukluk ortaya çıkarmaktadır. Kopukluk çocukların “okula gidiyorum” diyerek evden çıkmaları, ancak günlerini sokakta oyun oynayarak geçirmeleriyle somutlaşmaktadır. Okuldan fiilen uzak kalan çocuklar, denetimden ve yönlendirmeden bağımsız bir çevrede vakit geçirerek, sokak kültürü içinde şekillenen davranış biçimleri edinmektedir. Bu davranışlar, çocukların gerek oyun sırasında gerekse diğer çocuklarla kurdukları ilişkilerde, okul terbiyesiyle uyumsuz tutumlar sergilemelerine zemin hazırlamaktadır. Aile merkezli bu terbiye eksikliği, çocuklar arasındaki gündelik ilişkilerde de görünür hâle gelmektedir (İkdam, Nr.4390).

İkdam Gazetesi’nde yer alan bu yazı, çocuğun oyun hakkını kabul etmekle birlikte, oyunun denetimsiz ve amaçsız biçimde sürdürülmesine mesafeli duran dönemin terbiye-i etfâl anlayışını yansıtmaktadır. Oyun, yalnızca eğlence unsuru olarak değil; çocuğun zihinsel, bedensel ve ahlaki gelişimini destekleyen bilinçli bir eğitim aracı olarak ele alınmaktadır (İkdam, Nr.4390). Bu doğrultuda, çocukları meşgul etmek amacıyla üretilen oyuncakların çeşitliliği ve yaygınlığı, çocuk terbiyesinin modernleşen ve sistematikleşen bir alan hâline geldiğine işaret etmektedir.

Metinde oyuncakçılık faaliyeti, ticari bir uğraşın ötesinde, çocuk eğitiminin pratik bir uzantısı olarak değerlendirilmektedir. Oyuncakların, çocukları zararlı eğilimlerden uzak tutarken onların zihinsel ve bedensel yetilerini geliştirmeye hizmet ettiği vurgulanmaktadır. Aynı zamanda bazı oyuncakların taşıdığı estetik ve işlevsel özelliklerin, yetişkinlerin dahi ilgisini çekecek

ölçüde özenle tasarlandığı ifade edilerek, bu alanın ciddiyeti ve pedagojik yönü öne çıkarılmıştır (İkdam, Nr.4390).

İkdam'daki bu yaklaşım, oyuncağın çocuk terbiyesindeki etkisini kız ve erkek çocuklarına yönelik oyuncaklar arasındaki ayrım üzerinden somutlaştırmaktadır. Erkek çocuklara sunulan oyuncakların cesaret, hareket ve güç kavramlarını pekiştirdiği; kız çocuklarına yönelik oyuncakların ise ev içi roller ve bakım pratikleri etrafında şekillendiği belirtilmiştir. Bu ayrım aracılığıyla, oyunun çocuğun duygu ve düşünce dünyasını fark ettirmeden biçimlendiren etkili bir araç olduğu savunulmuştur (İkdam, Nr.4390).

5. SONUÇ

Bu çalışma, İkdam Gazetesi'nde yayımlanan terbiye-i etfâl yazıları aracılığıyla çocuk terbiyesine ilişkin normları, beklentileri ve ideal davranış biçimlerini ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular, Sultan II. Abdülhamid döneminde terbiye-i etfâl meselesinin hem İslam düşüncesinden hem de Batı eğitim modellerinden beslendiğini göstermektedir. Terbiye-i etfâl meselesi yalnızca aile ve gündelik yaşam bağlamında değil, oyun, eğitim ve modern pedagojik yaklaşımlar çerçevesinde de ele alınmıştır. Çalışma, Osmanlı basınında pedagojik ve ahlâkî tartışmaların tekdüze olmadığını; fikirlerin çeviriler, yorumlar ve gazete dili aracılığıyla dinamik bir etkileşim içinde üretildiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda İkdam Gazetesi, entelektüel iklimde çok sesli bir fikir üretme ve yeniden yorumlama alanı sunmuştur. Gelecekte yapılacak araştırmalarda Osmanlı gazeteleri ile Batı basının karşılaştırması yararlı olabilir. Bunun yanı sıra çocuk terbiyesinde cinsiyet farklılıklarının ve eğitimde üstlenilen rollerin incelenmesi; mürebbiye ve öğretmenlerin aile ve çocuk üzerindeki etkilerinin araştırılması önem taşımaktadır. Ayrıca çocukların günlük yaşam pratikleri-cep harçlığı, ev işleri,

oyun gibi aktiviteler- üzerinden gerçekleştirilen pedagojik müdahalelerin incelenmesi, çocukların ahlâkî ve sosyal gelişimini anlamada değerli bilgiler sunabileceği düşünülmektedir. Çok disiplinli yaklaşımlar kullanılarak, ocuk terbiyesinin ahlâk, psikoloji ve sosyal yapı ile ilişkisi daha kapsamlı biçimde ele alınabilir. Sonuç olarak bu alışma, Osmanlı entelektüel ikliminde terbiye-i etfâl meselesinin nasıl inşa edildiğini ve yeniden yorumlandığını görünür kılmakta; aynı zamanda gelecekte gerçekleştirilecek karşılaştırmalı ve uygulama odaklı araştırmalar için sağlam bir temel sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- İkdam. 22 Safer 1312/24 Ağustos 1894. Nr. 22.
- İkdam. 28 Safer 1312/30 Ağustos 1894. Nr. 29.
- İkdam. 6 Rebülevvel 1312/6 Eylül 1894. Nr. 36.
- İkdam.17 Rebülevvel 1312/17 Eylül 1894. Nr. 47.
- İkdam. 22 Rebülevvel 1312/22 Eylül 1894. Nr. 52.
- İkdam. 30 Rebülevvel 1312/30 Eylül 1894. Nr.60.
- İkdam. 17 Rebülahir 1312/17 Teşrin-i Evvel 1894. Nr. 77.
- İkdam. 8 Recep 1312/5 Kânunusani 1895. Nr. 157.
- İkdam. 2 Şevval 1312/1 Nisan 1895. Nr. 243.
- İkdam. 14 Muharrem 1314/26 Haziran 1896. Nr.695.
- İkdam. 21 Muharrem 1314/3 Temmuz 1896, Nr. 702
- İkdam. 21 Rebülevvel 1319/8 Temmuz 1901. Nr. 2528.
- İkdam. 29 Rebülevvel 1319/16 Temmuz 1901. Nr. 2536.
- İkdam. 10 Şevval 1323/7 Kânunuevvel 1905. Nr. 4131.
- İkdam. 20 Zilhicce 1323/14 Şubat 1906. Nr.4200.
- İkdam. 6 Rebülahir 1324/30 Mayıs 1906. Nr.4305.
- İkdam. 4 Recep 1324/23 Ağustos 1906. Nr. 4390.
- İkdam. 20 Ramazan 1324/11 Teşrin-i Sani 1906. Nr.4470.
- İkdam. 16 Zilkade 1324/31 Kânunuevvel 1906. Nr.4520.
- İkdam. 29 Zilkade 1324/13 Kânunusani 1907. Nr.4533

ANADOLU SELÇUKLULARI DÂR'ÜL- ALÂ'SINDA ENTELEKTÜEL YAŞAMDAN BİR KESİT

Zeynep TEMEL¹

1. GİRİŞ

Entelektüel, tek bir çerçevede sınırlandırılması zor olan; farklı toplumsal ve kültürel bağlamlara göre yeniden şekillenen, üzerinde anlaşıma sağlanması açısından da tartışmalı bir kavramdır. Latince “intellectus” kelimesinden türeyen entelektüel kavramının kökü “intellect” olup, beyin, akıl, zihin, idrak, kudret ve uyanıklık anlamları taşımaktadır. 19. yüzyılın sonlarında Fransa’da kullanılmaya başlanan bu terim, çoğu zaman akıl ve zekasını kullanmada baskın olan kişiler ve işler için kullanılmaktadır (Bodin, 2000: 9, 12). Türk dilinde entelektüel kelimesi, bir yandan bilim, teknik ve kültürel alanların herhangi birinde özel eğitim almış “aydın” ya da “münevver” olarak nitelendirilen bireyi; diğer yandan ise fikri meselelerle ilgilenen kişi veya bu doğrultuda yapılan çalışmaları ifade etmektedir (sozluk.gov.tr). Bu kavram, çeşitli akademik disiplinlerin inceleme alanına girmesinin yanında, özellikle düşünce tarihi çerçevesinde ele alındığında büyük ölçüde entelektüellerin kendi tartışma zeminleri içerisinde şekillenmiş ve onların gündeminde belirleyici bir rol oynamıştır. Ancak bu araştırma konusu Anadolu Selçuklu Dönemi’ni kapsadığından modern döneme ait tartışmalara burada yer verilmemiş, kavram daha çok devletin var olduğu tarihi dönem esas alınarak incelenmiştir.

¹ Uzman Tarihçi, ORCID: 0009-0003-6802-9088.

Anadolu Selçukluları döneminde Dâr'ül-Alâ ünvanını alan Sivas şehrinin entelektüel yaşamı konusuna geçmeden önce Anadolu'nun şehirleşme yapısına değinmek yerinde olacaktır. 9. yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan Anadolu'ya doğru yapılan göç hareketleri sürecinde Türkler, farklı millet ve kültürler ile karşılaşmış, bu durum onların kendi özgün birikimlerinin İran-İslam geleneği ve Anadolu'daki Yunan-Roma mirasıyla etkileşime girerek yeniden şekillenmesine neden olmuştur. Bu etkileşim, Türk-İslam medeniyeti olarak adlandırılan özgün bir Anadolu-Türk kent kültürünün oluşumuna zemin hazırlamıştır. Söz konusu kültür, Orta Asya Türkleri ile İran merkezli Türk-İslam kentleşmesi tecrübelerinin Anadolu'ya taşınması ve bu birikimin Bizans'ın kültür mirası zemini üzerinde yeniden örgütlenmesiyle Türk hakimiyetinin belirleyici olduğu kentsel yapılanmadır. 12. yüzyıldan itibaren Selçuklular'ın merkezi idari yapıyı tesis etmesiyle birlikte Bizans egemenliğinden devralınan kale tipi yerleşim modeli Anadolu'da ova alanlarına doğru yayılım göstermiştir. Bu süreçte Anadolu kentlerinin biçimlenmesinde belirleyici olan temel unsur askeri, siyasi ve ekonomik şartların yön verdiği işlevsel farklılaşma olmuştur (Özcan, 2006: 164, 165). Kentler arasındaki mekânsal farklılaşmalara örnek verilirse Konya ve Kayseri, Selçuklular döneminde ağırlıklı olarak askeri ve siyasi yönetim merkezi işlevindeyken araştırmanın odağındaki kent olan Sivas ise dönemin uluslararası ticaret merkezi konumunda olmuş ve bu durum kentsel mekan örgütlenmesinin kent formu üzerindeki etkilerini göstermesi açısından yerleşme yapısına farklı boyut kazandırmıştır. Ayrıca dönemin tarihi kaynaklarında, Sultan I. Alaaddin Keykubad devrinde Konya ve Sivas'ın yaklaşık 130-150 hektarlık bir yerleşim alanına sahip olduğu, bu mekânsal büyüklüğün Selçuklu dönemi diğer Anadolu kentleri ile karşılaştırıldığında söz konusu iki kentin dönemin en geniş yerleşimleri arasında oldukları belirtilmiştir (Özcan, 2006: 165). Bununla beraber Konya ve Kayseri'nin bölgelerarası ve

uluslararası ticaret ağlarına bağlı olarak 100.000'in üzerinde bir nüfus büyüklüğüne eriştiği, benzer şekilde Sivas'ın da 13. yüzyılın sonlarına gelindiğinde 120.000 kişilik nüfusa ulaştığı Selçuklu dönemi tarihi verilerinde görülmektedir (Turan, 1951: 455, 456).

Selçuklular döneminde Anadolu'da Türkler için üç şekilde şehir hayatı oluşmuştur. Bunlar; Bizans şehirlerinin devamı olanlar, Bizans şehirlerinin yeniden düzenlenmesiyle oluşan şehirler ve Türklerin doğrudan kurmuş olduğu şehirler olup, Sivas ise yeniden düzenlenerek kurulan şehir grubundadır. Yeniden düzenlenerek kurulan şehirlerden kasıt, Bizans'tan kalan kentlerin sur içi ve sur dışında iskan bölümlerinin oluşturulmasıyla Müslüman ve gayrimüslim yaşam alanlarının surlar ile bölünerek düzenlemiş olmalarıdır (Baykara, 2006: 276, 277).

2. ANADOLU SELÇUKLULARI DÖNEMİ'NDE DÂR'ÜL-ALÂ OLAN SİVAS ŞEHRİNİN TARİHİ

Anadolu, tarih boyunca farklı toplulukların kalıcı yerleşimlerine sahne olmuş, beşeri yapının sunduğu imkanlar ile çok yönlü kentsel gelişimlerin yaşandığı bir coğrafya niteliği kazanmıştır. Bu yerleşimler kimi zaman siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel gelişmelerin merkezinde yer almış, kimi zaman da daha küçük alanlı şehir ve kasaba olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Anadolu kentleri arasında özellikle ticari ve askeri açıdan stratejik konumda olan Sivas, bu coğrafyanın şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. İlkçağlardan itibaren Hitit, Roma, Selçuklu, Osmanlı gibi devletlerin hakimiyeti altına giren kentin yapısı, savaşlar, nüfus hareketleri ve buna bağlı olarak oluşan siyasi güçler eliyle sürekli bir dönüşüm geçirmiştir (Akbulut, 2009: 212).

Kuruluş ve gelişiminde beşeri ve doğal unsurların doğrudan etkili olduğu Sivas şehri, bugün İç Anadolu'nun Yukarı Kızılırmak havzasına konumlanmış olup, bölgenin en eski yerleşim alanlarından biri olarak kabul edilmektedir. Şehir, Kızılırmak Vadisi'nin kuzeyi ve Meraküm Yaylası eteklerinde, denizden yaklaşık 1275 metre yükseklikte kurulmuştur. Bu alanda Hitit dönemine ait yerleşim izlerinin varlığı bilinmekle birlikte kentin adının Roma döneminde “Megapolis”, ardından “Sebasteia” ismini almıştır (Ramsay, 1960: 361; Umar, 1993: 716). Eski Yunanca'da “Augustus'a ait şehir” anlamını taşıyan Sebasteia adı zaman içerisinde “Sebastos”, Selçuklu döneminde “Sevaste\Sivaste\Sivastos”, Danişmendli Beyliği zamanında “Danişmend İli”, Anadolu Selçukluları zamanında ise bugünkü “Sivas” adını almıştır (Demirel, 2009: 278). Bunun yanında Anadolu Selçukluları, bazı Anadolu şehirlerine çeşitli ünvanlar vermişti. Bu şehirler arasında Sivas, “Dâr'ül-Alâ” yani “Yücelik Beldesi” ismini almıştır (Turan (a) 2013: 697).

Şehrin kurucuları ve kuruluş zamanı hakkında kesin bilgiler bulunmamakla beraber ilk yerleşim yeri alanının günümüzde Dört Eylül Parkı olarak bilinen koni biçimli tepelik üzerinde şekillendiği belirtilmiştir. Yaklaşık 30 metre yüksekliğe sahip olan bu alan arkeolojik bulgulara göre Hitit dönemine kadar uzanan bir iskanın olduğuna işaret etmektedir. Zamanla yerleşim, bu tepenin eteklerine ve çevresine doğru genişleyerek gelişimini sürdürmüştür. Bölgenin tarihi ulaşım ağları üzerinde yer alması kente stratejik bir önem kazandırmış, İlkçağ'da “Kral Yolu” olarak bilinen güzergahın da buradan geçmesi; sonraki dönemlerde Romalılar tarafından askeri amaçları için kullanılan bir nokta olmasını sağlamıştır (Demirel, 2009: 278).

Bizans İmparatorluğu döneminde Sivas, ticari yönünün yanında askeri faaliyetlerin yapılandırıldığı “thema” adlı valilik yönetiminin merkezi olmuştur. Özellikle Bizans İmparatoru I. Justinian döneminde tamamlanan Kayseri-Sivas güzergahı,

Malazgirt Savaşı'na kadar Bizans'ın doğuya açılan en önemli ulaşım hattı niteliğini taşımış, ayrıca Sivas'ı Tokat'a bağlayan diğer Bizans yolu ise ağırlıklı olarak ticari faaliyetler açısından kullanılmıştır. Son olarak Kapadokya Bölgesi'nde kurulan ve din adamları tarafından yönetilen üç metropolitik merkezinden birine de ev sahipliği yapan Sivas, yaklaşık 100.000 nüfusuyla Anadolu'nun önde gelen büyük şehirlerinden biri konumunda yer almıştır (Özcan (a), 2007: 102; Akbulut, 2009: 214). Sivas, Bizans döneminin merkezi şehri olmaya devam ettiği sıralarda önce Sasaniler, ardından Arap akınlarına maruz kalmıştır. Emevi ve Abbasi dönemlerinde de geçici olarak Müslüman şehri olan Sivas, Türk akınlarına kadar Bizans eliyle verilen Ermeni hakimiyetinde kalmıştır. 1000 yıllarından itibaren Anadolu'da etkinliği artan Türk akınları sırasında Sivas, 1071 Malazgirt Muharebesi'nden bir süre sonra ünlü kumandan Danişmend Gazi'nin Selçuklu iktasıyla kurduğu Danişmend Beyliği'nin merkezi olmuştur (Özaydın, 1993: 469).

Anadolu Selçukluları döneminde Sivas'ın işlevsel kimliği hakkındaki ilk bilgi Selçuklu vakayınamelerinde geçmektedir. Kayıtlarda Sultan 2. Kılıçarslan, yönetimin başkent Konya'ya bağlı olması şartıyla Selçuklu topraklarını 11 oğlu arasında paylaştırırken Sivas'ı oğlu Kutbüddin Melik Şah'a bırakmıştır. Kutbüddin Melik Şah'ın ardından şehir, sırasıyla 2. Süleyman Şah, 1. İzzeddin Keykavus ve 1. Alaeddin Keykubad'ın idaresi altında kalmıştır (Demirel, 2009: 278). Anadolu Selçukluları döneminde geniş ölçüde imar gören Sivas, Roma ve Bizans döneminde varlığı bilinen kalenin onarımıyla yıkılan surlar yeniden inşa edilmiş, şehir açık-kent konumundan kapalı-kent konumuna geçmiştir. Ayrıca Moğol tehlikesi nedeniyle Sultan 1. Alaeddin Keykubad, 1221 yılında Sivas'a ikinci bir sur yaptırarak etrafını hendekler ile kazdırmış, içerisinde cami, hamam, saray ve 300 hane inşa ettirmiştir (Akbulut, 2009: 214). Sultan 1. Alaeddin Keykubad'ın 1237 senesinde vefat etmiş (İbn Bibi, Cilt I., 1996:

452), yerine 2. Gıyaseddin Keyhüsrev geçmişti. Bu dönemde devlete karşı yapılan Babai İsyanı (1240) ile Sivas'ın yağmalanması, Selçuklu idaresinin zayıflığının göstergesi olmuş, Moğollar'ın 1243'te Selçuklular'a karşı Anadolu'ya sefere çıkmasını beraberinde getirmiştir. 1243'te Sivas yakınlarında yapılan Köseadağ Savaşı sonucunda Selçuklular mağlup olmuş, şehir üç gün boyunca yağmalanmıştır. Ardından Vezir Mühezzibeddin, Moğollar ile barış anlaşması yapmış, böylece Anadolu Selçukluları 1308'de tamamen yıkılana dek Moğol tahakkümü altına girmiştir (İbn Bibi, Cilt II., 1996: 81; Sümer, Cilt 36, 2009: 382). Bu tarihten itibaren Sivas, bütün olumsuzluklara rağmen yapılan imar hareketleriyle gelişimini sürdürmüş, şehrin ve entelektüel yaşamın simgesi niteliğinde olan darüşşifa, medrese gibi mimari yapılar bu dönemde inşa edilmiştir. Son olarak Selçuklular ve Moğollardan sonra da gelişimine devam eden Sivas, 1335'te Eretnaoğulları Beyliği ile 1381'de kurulan Kadı Burhaneddin Devleti'ne başkentlik yapmıştır. Nitekim Eretnalılar döneminde Sivas'a gelen ve buradaki ahi dergahlarında üç gün kalan İbn Batuta, eserinde Sivas'tan düzenli ve geniş caddelere sahip, kalabalık çarşıları olan, misafirperver halkının olduğundan bahsetmiş, Eretna Beyi'nin kendisini sarayda ağırlamak üzere getirmesi için Sivas kadısını öğrencileriyle birlikte karşılamaya gönderdiğini belirtmiştir (İbn Batuta I., 2018: 416).

3. ENTELEKTÜEL YAŞAMIN GERÇEKLEŞTİRİLDİĞİ MEDRESELER VE İŞLEVLERİ

Sivas'ın entelektüel gelişiminin belirleyici unsurlarından biri, Selçuklular döneminde inşa edilen eğitim kurumları olmuştur. Şifaiye, Buruciye, Çifte Minareli, Gök Medrese gibi önemli mimari eserlerin inşa edilmesi, kenti Anadolu'nun önde

gelen ilim ve kültür merkezlerinden biri haline getirmiştir (Akbulut, 2009: s. 215).

Türkler, dini eğitime verdikleri önemin yanında, kendi dönemlerinin verdiği imkanlar doğrultusunda pozitif bilimlere de büyük ölçüde değer vermişlerdir. Bu çerçevede Türkler, yalnızca teorik bilgi aktarımıyla yetinmemiş aynı zamanda uygulamaya yönelik faaliyetlerin gerçekleştirildiği kurumsal yapılar inşa etmişlerdir. Söz konusu yapılar arasında darüşşifalar önemli yer tutmuştur. Dönemin kaynakları, Anadolu öncesi Türk devletlerinde görülen tıp eğitimi anlayışının Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde de büyük ölçüde usta-çırak ilişkisine dayalı olarak sürdürüldüğünü göstermektedir ki bu durum Osmanlı Devleti'nde de devam etmiştir (Cantay, 1997: s. 975).

Anadolu Selçukluları'nda entelektüel yaşamın bir diğer önemli kurumu medreselerdir. Kelime, sözlükte “okumak, anlamak, bir metni öğrenmek ve ezberlemek amacıyla tekrar etmek” anlamlarını ifade eden ders (dirâse) kökünden türemiş olup, bu faaliyetlerin gerçekleştirildiği eğitim mekanlarını belirten bir yer adıdır (Bozkurt, 2003: s. 323). İlk örneklerinin Gazneliler (963-1187), ardından Büyük Selçuklular (1040-1157) döneminde görüldüğü bu eğitim kurumlarının Anadolu'daki ilk konumları Artuklu ve Danişmendli toprakları olmuştur. Anadolu Selçukluları döneminde ise medreseler teorik ve uygulama eğitiminin verildiği darüşşifalar, dini konulara göre adlandırılan darülhüffaz, darülkurra ve darülhadis, bunun yanında astronomi, fıkıh, geometri, matematik, kozmoloji, cebir, kimya gibi alanlarda eğitimlerin verildiği ihtisas kurumları olarak çeşitli bölümlere ayrılmıştır. Bu yapılar, ağırlıklı olarak devletin kuruluş ve yükselme döneminde gelişme gösteren kentlerde sosyal ve ticari yaşamın gerçekleştiği merkezi dokunun içerisinde inşa edilmiştir. Eğitim yapılarının kapladığı alan, türü, işlevi ve yeri bulunduğu kentin özelliğine göre (başşehir vb.) değişim gösterebilmektedir (Doğan, 2013: s. 430). Daha önce belirtildiği

gibi Sivas şehri, Selçuklular'ın önemli merkezi olduğundan burada inşa edilen mimari eserler kentin birer anıtsal yapısı konumunda olmuştur. Aşağıda ise Sivas'ın kültürel dokusuna ve entelektüel yaşamına etki eden başlıca mimari eserler belirtilmiştir.

3.1. I. Keykâvus Dârüşşifâsı

Sivas'ın merkezinde, Çifte Minareli Medrese'nin (Dârülhadis Medresesi) karşısında yer alan yapı, 1217'de 1. İzzeddin Keykâvus tarafından inşa edilmiştir. Yapıyı inşa eden mimar hakkında bilgi olmamakla beraber Dârüşşifâ, doğu-batı yönünde planlanmış, açık avlulu, üç eyvanlı ve revaklı düzene sahip anıtsal bir yapıdır. Yaklaşık 61,90×46,80 metre ölçülerindeki yapının merkezinde 30,80×22,40 metre boyutlarında bir avlu yer almakta olup bu alan kuzeybatı ve güney yönünde revaklarla çevrilmiştir. Giriş cephesi dışında kalan üç yönde eyvanlar sıralanmakta, bu eyvanlar arasında ise farklı büyüklüklerde mekanlar bulunmaktadır. Güneyde yer alan eyvan, 1. İzzeddin Keykâvus'un vefatıyla türbe işlevi kazanmış ve kümbete dönüştürülmüştür. Bu bölüm, bir kapı ve iki pencere duvarla kapatılmış, üzeri içten kubbe, dıştan ise ongen kasnaklı külahlı örtülmüştür. Yapının ana eyvanı, yaklaşık 9.90 metre açıklığındaki kemerle doğrudan avluya açılan dersane olup, doğu duvarında bir niş ve sonradan eklenmiş iki pencere bulunmaktadır (Cantay, (a) 2022: 353). Yapıda kümbet bölümü dışında kalan tüm mekanlar tuğla tonoz örtü sistemiyle kapatılmıştır. Cephe düzeninin en dikkat çekici unsuru olan taçkapı, taş işçiliğinin anıtsal özelliklerini taşımaktadır. Taçkapının iki yanında, Bursa kemeriyle çevrelenen mukarnas kavsaralı nişler yer almakta, bu nişlerin üst yüzeylerinde geometrik geçme motifler görülmektedir. Taçkapının dış bordürleri ise geometrik örgü kompozisyonlarıyla zenginleştirilmiştir. Yapının iç mekanı çini süslemeler ayrı bir önem taşımaktadır. Türbeye dönüştürülen güney eyvanın cephesi,

tuğla ile birlikte firuze ve patlıcan moru çinilerden oluşan çeşitli kompozisyonlarla kapatılmıştır. Geometrik motiflerin ağırlıklı olduğu süslemelerde, kazıma tekniğiyle hazırlanmış iki kartuşa yapının ustasının Merendli olduğu bilgisi yer almaktadır (Cantay, (a) 2022: 353).

Sivas 1. İzzeddin Keykâvus Dârüşşifâsı'na ait vakfiye günümüze ulaşan nadir sultan vakfiyelerinden biridir. Miladi 1220 senesinde 1. Keykâvus tarafından düzenlenmiş olan belgede, dârüşşifanın etrafındaki yapılar, vakfin sorumluluğunu üstlenen kişiler, kentin fiziksel dokusu ile sağlık hizmetini yürüten doktorlara dair ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Belgede görev yapacak kişilerin merhametli, deneyimli, ahlaki niteliklere sahip olmaları özellikle vurgulanmıştır. Ayrıca göz hekimleri ile dârüşşifâda görev yapan ve burada ikamet eden cerrahlara da değinilmiştir. Belgede dârüşşifânın idari işleyişi, görevliler ve bu kişilere ödenecek ücretler açıkça belirtilmiş, vakıf şartlarının değiştirilmemesi gerektiği özellikle vurgulanarak bu düzenlemelere aykırı davranışların ilahi cezaya uğrayacakları vurgulanmıştır (Doğan, 2013: 434).

3.2. Gök Medrese (Sahibiye Medresesi)

Anadolu Selçukluları döneminin medreseleri arasında mimari düzen ve süsleme açısından önemli özelliklere sahip olan yapı, 1271 senesinde 3. Gıyaseddin Keyhüsrev devrinin veziri Sahip Ata tarafından inşa ettirilmiştir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde "Kızıl Medrese" (Evliya Çelebi, 2006: Cilt 3-1, 272), vakfiyesinde ise "Medrese-i Sâhibiyye-i Fahriyye" adlarıyla anılan yapı, firuze renkli çinilerinden dolayı "Gök Medrese" olarak da anılmaktadır (Yavaş, 2007: 343). Taçkapısında yer alan kitabeye göre mimarının adı "Amele-El Üstâd Kâluyânü'l-Konevi" olan medrese (Yavaş, 2007: 344), iki yönden revakla çevrilmiş açık avlu, dört eyvanlı ve tek katlı bir yapıdır. Taçkapısı çifte minareli olan medresenin giriş eyvanının

kuzeyinde mescit, avlunun kuzey ve güneyinde ise altışar adet öğrenci odası yer almaktadır. Cephede, taçkapının sol tarafında üç lüleli ve kitabeli bir çeşme yer almakta; köşelerde ise iki kademeli şekilde tasarlanmış dayanma kuleleri bulunmakta ve bu kuleler geometrik, bitkisel motiflerle süslenmiştir. Medresenin en dikkat çekici yapı unsuru, zengin süslemeleriyle Selçuklu mimarisindeki anıtsal kapılar arasında önemli konumda olan taçkapısıdır. Yapının bu görkemli abidevi kısmı çoğunlukla mukarnas kavsaraya sahip niş, önce yazı kuşağından oluşan sivri kemerli bir çerçeveye, ardından dikdörtgen taş işçiliğine sahip bordürlerle çevrelenmiştir. Yayvan kemerli kapı açıklığının iki yanında yer alan nişler ise taçkapının daha küçük ölçekte tekrar edilmiş örnekleri niteliğindedir. Cephe süslemelerinde palmet ve lotus motiflerinin yanı sıra birbirini kesen kompozisyonlar görülmekte,, bunun yanında kuş, şahin, hayat ağacı, hayvan başı gibi tasvirler dikkat çekmektedir. Nişi çevreleyen sivri kemerin alt kısmında iki ve üst kısmında iki olmak üzere toplam dört boşluk ve bu boşluklarda kabara unsurlarının olduğu görülmektedir. Bu yuvarlak açıklıkların üzerinde bir kitabenin yer aldığı yapının iki minaresi de önemli yapı unsurunu oluşturmaktadır. Taçkapının her iki tarafında yükselen minareler, süslemeli kaidelerinin tabana kadar inmesi ve taçkapıyla bütünleşen düzeni sayesinde tam bir simetrik denge sergilemektedir. Minare gövdelerinde firuze çiniler ile zikzak motifli süslemeler meydana getirilmiş, kaideden başlayarak yukarıdan aşağıya doğru sıralanan daire biçimli bir motif, bitkisel bezeme, bir kitabe ve geometrik yıldız kompozisyonları görülmektedir. Ayrıca bu süslemelerin alt kısmında hayat ağacı tasviri ve bu tasvirin üzerinde bazı kuş motifleri ile nar sembolleri bulunmakta olup, medrese kapısının sol tarafında ise burç sembollerini temsil ettiği düşünülen çeşitli hayvan başlarının oluşturduğu bir bezeme yer almaktadır (Ertuğrul, 1996: 138, 139).

Gök Medrese'ye ait vakfiye, burada yürütülen eğitim faaliyetlerine dair ayrıntılı bilgiler içermektedir. Vakfiye belgelerine göre medresede ağırlıklı olarak fıkıh eğitimi verilmekte ve toplam öğrenci sayısı 20 olarak belirlenmiştir. Medresede öğrenciler eğitim düzeylerine göre başlangıç, kısmi ilimde ilerlemiş ve bekar öğrenciler olmak üzere farklı gruplara ayrılmış, müderrisleri ise özellikle fıkıh ve hilafet ilimlerinde yetkin olması ve Şâfiî mezhebine mensup olması şart koşulmuştur (Doğan, 2013: 437). Ayrıca medresede dini ilimlerin yanında astronomi alanında da eğitim verildiği bilinmektedir. Anadolu Selçuklu döneminde astronomi ve matematik alanında önemli eserler kaleme alan Kubüddin Şirâzi'nin Konya, Malatya ve Sivas'ta kadılık görevinde bulunduğu, Gök Medrese'de ise müderrislik yaptığı bilinmektedir. Kudbüddin Şirâzi'nin Anadolu'da ve bu medresede yıllarda yazmış olduğu eserleri ile öğrencilerine okuttuğu çalışmalar, dönemin bilimsel üretimi açısından dikkate değer bir yer tutmaktadır (Doğan, 2013: 438).

Gök Medrese Vakfiyesi, sadece eğitim düzenine ilişkin hükümleri belirtmekle kalmamış, aynı zamanda Sivas'ın sosyal ve kültürel hayatına ilişkin önemli ipuçlarını da içermektedir. Selçuklu Veziri Sahip Ata, 1243 Köseadağ Savaşı sonrası devletin dağılma sürecinde bu yapıyı inşa ettirirken Selçuklu otoritesini ve gücünü ortaya koymak, zamanla zayıflayan ilmi kurumları yeniden canlandırarak toplumda zedelenen bazı sosyal değerlerin güçlendirilmesine katkı sağlamayı amaçladığı anlaşılmaktadır (Doğan, 2013: 438).

3.3. Çifte Minareli Medrese (Dârülhadis Medresesi)

Çifte Minareli Medrese, şehrin merkezinde yer alan 1. Keykâvus Dârüşşifâsı'nın karşısında inşa edilmiştir. Taçkapı üzerindeki kitabesinden banisinin İlhanlı Veziri Şemseddin Cüveynî, inşasının ise 1271-72 tarihi olduğu anlaşılmakla beraber mimarının Külük bin Abdullah olduğu söylenmektedir. Anadolu

Selçukluları döneminde Dârü'l-Hadis derslerinin verildiği medreseler arasında yer alan ve Konya İnce Minareli Medrese'nin ardından hadis derslerinin okutulduğu ikinci medrese olma özelliğini taşıyan Çifte Minareli Medrese, halk arasında “Dârü'l-Hadis Medresesi” olarak da bilinmektedir. 3. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında inşa edilen medrese, bugün neredeyse sadece ön cephesiyle ayakta kalabilmiştir (Bulut, 2019: 53). Yapının doğu cephesinde yer alan ve cephe düzleminden dışa doğru taşkın biçimde yükselen taçkapı; bu kapının köşelerine yerleştirilen ve yapıya adını veren minareler yer almaktadır. Taçkapının sivri kemerli geçiş kısmı mukarnaslı kavsara ile örtülmekte, bu kavsara iki yandan sütunçelere oturan sivri kuşatma kemeriyle çevrelenmiştir. Mukarnaslı kavsara köşelikleri ile kavsara kuşatma kemeri yüksek plastik özellikli süsleme unsurlarıyla bezenmiştir. Ayrıca taçkapının merkezinde bulunan mimari düzenleme, farklı genişliklere ve çeşitli bezeme özelliklerine sahip, dışa doğru kademeli biçimde taşan beş adet ters “U” formundaki çerçeve ile kuşatılmıştır (Fidan, 2022: 162).

3.4. Buruciye Medresesi

1. Keykâvus Dârüşşifâsı ile Çifte Minareli Medrese arasında inşa edilen yapı, 1271 senesinde İranlı Muzafferüddin Barucird tarafından yaptırılmıştır (Fidan, 2022: 170). Yapı, Klasik Orta Asya Türk medrese şemasına uygun iki katlı ve dört eyvanlı olarak inşa edilmiştir. Medresenin ana cephesinin taş süslemelerindeki ölçülük ve dengeli düzen, gelişmiş bir estetik anlayışın göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Yapının giriş cephesi, köşelerindeki yuvarlak çıkmalar, taçkapıyı çevreleyen bezemeler, türbe ve mescide ait mukarnas çerçeveli pencereler ile cepheyi üst kısmını sınırlayan şeritli saçaklar ustalıkla kullanılmıştır. Medresenin taçkapısı zengin bezemelere sahip olup, cepheden oldukça yüksek ve taşkın yapılmıştır. Her iki tarafı sütunçeler ile sınırlandırılan taçkapının merkez biriminde ters “U” formundaki farklı kademeli çerçeveler ve kitabe yer

almaktadır. Mukarnaslı kavsara ve kapıyı çevreleyen şeritler ise geometrik ve bitkisel motifler ile yoğun bir şekilde süslenmiş olup, bu düzenleme taçkapıya hem anıtsal görünüm hem de yüksek estetik değer kazandırmaktadır. Kareye yakın oldukça düzenli bir plan şemasına sahip olan medrese, kubbe ile örtülü giriş eyvanına sahip olması dönemin mimari geleneği açısından alışılmışın dışında bir uygulama olarak değerlendirilmektedir. Giriş bölümünün sağ tarafında ve dışarıya açılan bir pencereyle aydınlatılan kubbeli mekanda mihrabın bulunması, buranın mescit olarak kullanıldığını göstermektedir. Sol tarafta da aynı ölçülerde düzenlenmiş kare planlı ve kubbeye örtülü mekan medrese banisinin türbesi olup, günümüze ulaşan kalıntılara göre türbenin ve burada bulunan iki sandukanın eskiden zengin çiniler ile kaplamaya sahip olduğu anlaşılmaktadır (Eyice, 1992: 465).

Sivas'ta yer alan Buruciye Medresesi, Selçuklu döneminde Anadolu'da inşa edilen benzer yapılar arasında taş süslemelerindeki ölçü ve mimari düzenindeki açıklık bakımından öne çıkan eserlerden biri olup, mimarının üstün estetik bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir. Cephe düzenindeki simetri anlayışı ile mimari öğeler arasında kurulan dengeli kompozisyon, yapının mimarının yüksek sanat anlayışını ortaya koymakta ve bu yönleriyle de medresenin Anadolu Selçuklu mimarisinin en seçkin örnekleri arasında yer almasını sağlamıştır (Eyice, 1992: 465).

4. DÂR'ÜL-ALÂ'DA ENTELEKTÜEL KİŞİLER

Anadolu Selçukluları zamanında Sivas, dönemin önde gelen ilim merkezlerinden bir haline gelmiş, bünyesinde barındırdığı medreseler ile entelektüel yaşamın önemli unsuru olan birçok fikir insanı ve alim yetiştirmiştir. Bununla beraber özellikle 12. ve 13. Yüzyıllarda Moğol baskısı sebebiyle yurtlarını terk etmek zorunda kalan bu kişiler, Selçuklu

sultanlarının ilim ve eğitim faaliyetlerini destekleyen politikaları sayesinde Anadolu'ya yönelmelerine zemin hazırlamıştır (Bulut, 2019: 97). Bu süreçte şehirde faaliyet gösteren medreseler ve ilmi çevreler, farklı alanlarda eserler verem birçok ilim adamının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu şahsiyetlerden biri olan Ebu Abdullah Ali bin Mehmet bin Aliyyüs es-Sivasi, hekimliği ile tanınan bir alimdir. Selçuklu emirlerinden Yeşbek adına “Kitab-ı İksir-il-Hayat Fi Telhis-i Kavaid-il- Mucelat” adlı eser kaleme alan alim, hekimliği ile tanınmıştır. Matematik ve astronomi çalışmalarıyla bilinen Eminüddin Abdurrahman bin Ömer ise ünlü alim Esirüddin Ebheri'nin torunudur. 1332 yılında vefat eden Eminüddin Abdurrahman, usturlap ve rub'el müceyyeb gibi astronomi aletleri yapmasıyla da tanınmaktadır (Kaya, 2008: 224, 225).

13. yüzyılın başlarında Sivas'ta faaliyet gösteren alimlerden biri olan Ebu'l-Fadl Hüseyin Tiflisi, “Kifâyetü't-Tıp, Takvimü'l- Edviyeti'l-Müfrede, Kitâb-ü Minchâci't-Tıb, Kitâbü Medhal'n-Nücûm, Kitâbü Beyâni'n Nücûm” adlı eserler kaleme almış ve 1231 senesinde vefat etmiştir. (Bulut, 2019; s. 98). Aynı yüzyılda Sivas'a gelen bir diğer alim, Tassavufun en önemli isimlerinden biri olan Muhyiddin İbnü'l-Arabî'dir. 1215 senesinde şehre gelen İbnü'l-Arabî, burada bir süre kalmış, daha sonra Anadolu'nun diğer şehirlerini dolaşarak Vahdet-i Vücûd anlayışını yaymaya çalışmıştır. Anadolu'dan ayrıldıktan sonra Mekke'ye yerleşen alim, 1240'ta Şam'da vefat etmiştir (Karadaş, 1999: 519, 520; Kaya, 2008: 232). 13. yüzyılın bir diğer önemli mutasavvıf ve düşünürü Necmeddin Dâye'dir. Asıl adı Necmeddîn-i Râzi olan alim, 1177 yılında Rey'de doğmuş, Moğol istilasından sonra Anadolu'ya gelerek Sivas'ta ilmi faaliyetlerde bulunmuştur (Okuyan, 2006: 496; Kaya, 2008: 233).

Selçuklu dönemi Sivas'ında ilmi faaliyetlerde bulunan en isimlerden biri Kutbüddin Şirâzi'dir (d. 1236\ö. 1311). İran'ın Şiraz şehrinde doğan Şirâzi, tıp, din ve tasavvuf eğitimini babasından almış, daha sonra ilmini geliştirmek için farklı coğrafyaları ziyaret etmiş, ardından Anadolu'ya gelerek Sivas'ta Gök Medrese'de müderrislik yapmıştır. Şirâzi'nin Sivas'ta görev yaptığı süreçte kaleme aldığı Nihâyetü'l-İdrâk fi Dirâyeti'l-Eflâk adlı eseri coğrafya, mekanik, astronomi ve optik gibi alanları kapsayan nitelikli bir çalışma olup, özellikle gök kuşağı renklerinin oluşumu hakkında yapmış olduğu açıklamalar önemlidir. Şirâzi'nin bir diğer çalışması olan et-Tuhfetüş-Şahiye fil-Hey'e'yi, astronomi alanında bir önceki kitabındaki meseleleri daha ayrıntılı ele almak amacıyla yazmış, onun bu çalışmaları Taceddin Ali bin Abdullah et-Tebrizî, el-Büveyhî, en-Nişaburî, el-İsfahânî, optik alanında Kemaleddin el Farâsi gibi önemli öğrencilerin yetişmesine zemin hazırlamıştır. Bütün bunların yanında coğrafya alanında da ciddi çalışmalar gerçekleştiren Şirâzi, gözlemlerine dayanarak bir Akdeniz haritası hazırlamış ve bu haritayı Moğol hükümdarı Argun'a sunmuş, ayrıca tıp etiği üzerine çalışmalar kaleme almıştır. Bu yönleriyle Şirâzi, Selçuklular döneminde Anadolu'nun ve Sivas'ın entelektüel yaşamına önemli bir yer edinmiş ve dönemin farklı disiplin alanlarında gerçekleştirdiği çalışmalarla çok yönlü ilim adamları arasında önde gelen isimlerinden biri olmuştur (Şerbetçi, 2002: 487; Bulut, 2019: 101).

Yukarıda bahsi geçen Sivas'ın önemli ilim adamları arasında, şehre gelip bir süre kalan, buradaki medrese kurumlarından ders alan veya ilmi faaliyetlerde bulunan, dönemin düşünce ve bilim hayatına katkı sağlayan diğer alimler ise şu şekildedir: İbrahim el-Kırımî, Safiyü'd-Din Urmevî, Ebu'lFahr el-Kirmâni, Şeyh Hüseyin-i Rai (Şeyh Çoban), Şeyh Yar Ali, Ahmet et-Tiflisi'nin oğlu Muhammed, Şehabeddin İsa, es-Sicistanî, Yusuf Meddah. Son olarak Sivas'ın entelektüel

yaşamının şekillenmesinde ilmi faaliyetlerin yanında, şehir hayatını düzenleyen ve meslek gruplarında etkili olan ahi teşkilatı mensuplarının da katkıları olmuştur. Şehrin kültür, sanat, eğitim, iktisadi ve özellikle tasavvufi hayatında önemli rol oynayın ahilerden bazılarını isimleri şunlardır: Ahi Carullah, Ahi Mehmet Külâh Düz, Ahi İsa, Ahi Mecdüddin, Ahi Bıçakçı Ahmed, Ahi Ahmed Çelebi, Ahi Emir Ahmed ve Ahi Nasıreddin'dir (Kaya, 2008: 235-237).

5. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Anadolu Selçukluları döneminde Sivas'ın Dâr'ül-Alâ ünvanıyla öne çıkması, şehrin yalnızca idari veya askeri bir merkez olarak değil, aynı zamanda ilmi, kültür ve sanat alanlarında üretimin gerçekleştirildiği bir kent olarak da değerlendirildiğini göstermektedir. Anadolu'nun Türk-İslam kentleşme süreci içerisinde Sivas, sahip olduğu stratejik konum, ticaret yolları üzerindeki kilit rolü ve inşa edilen mimari yapıları sayesinde kısa sürede çok yönlü bir şehir olma özelliği kazanmıştır. Bu durum şehrin fiziksel gelişimi ile entelektüel yaşamı arasında doğrudan bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim darüşşifa, medrese gibi yapıların varlığı, kentin bilgi üretiminin tesadüfi şekilde değil, belirli bir siyasal ve toplumsal düzen içerisinde gerçekleştiğini göstermektedir.

Sivas'ta inşa edilen Keykâvus Dârüşşifâsı, Gök Medrese, Çifte Minareli Medrese ve Buruciye Medresesi gibi yapılar, yalnızca mimari açıdan değil, işlevsel yönü bakımından da dönemin entelektüel hayatını anlamak için temel veriler sunmaktadır. Bu kurumlar, bir yandan tıp, fıkıh, astronomi, hadis ve diğer ilimlerin öğretildiği eğitim merkezleri olarak hizmet sunarken, diğer yandan kentin siyasal ve kültürel durumunu görünür hale getiren yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle vakfiye kayıtlarında yer alan öğrencilerin durumları,

görevli kişilerin eğitim şartları, alacakları maaş miktarları, vakıfta uyulması gereken kurallar ve görev alacak kişilerde aranılan nitelikler gibi işleyişe dair kayıtlar, söz konusu medreselerin sadece mimari bir yapıdan ibaret olmadığı, düzenli denetimden geçen ve eğitimin sürekliliğinin sağlanması yönünde çalışmaların yapıldığı mekanlar olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Selçuklular'da şehir idaresi yalnızca siyasi ve askeri olarak değil, bilginin üretildiği ve bu bilginin toplumsal düzen üzerinde şekillendiği görölmektedir.

Sivas'ın entelektüel hayatı, yalnızca mimari yapılar üzerinden değil, bu yapılar içerisinde ve çevresinde oluşan kişiler üzerinden de değerlendirilmelidir. Özellikle Kutbüddin şirâzî, Ebu'l-Fadl Hüseyin Tiflisi, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Aliyyüs es-Sivasi gibi isimlerin şehirle olan doğrudan ilişkileri, buradaki ilmi faaliyetlerin Anadolu dışındaki ilim merkezleri ile bağlantılı olduğunu göstermekte, bunun yanında kentte tek bir ilim anlayışından ziyade çok katmanlı bir düşünce ortamının varlığına işaret etmektedir. Bu açıdan bir Dâr'ül-Alâ olarak Sivas, Anadolu Selçuklu medeniyetinde şehir, iktidar, ilim ve kùltür arasındaki ilişkiyi görünür kılan başlıca örneklerden birini teşkil etmektedir. Bu alışma ise Sivas örneğinden hareketle Ortaçağ Anadolu şehirlerinde entelektüel yaşamın önemine ilişkin bir deneme niteliğinde ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

- Akbulut, G. (2009). Sivas Şehrini Tarihi Coğrafyası. *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33 (2), 212-222.
- Baykara, T. (2006). Türkiye Selçuklularında Şehir\Kent ve Şehirliler\Kentliler. *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi 1*, A. Y. Ocak (Ed.), Ankara. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Bodin, L. (2000). *Aydınlar* (Çev. Mehmet Dünder), Ankara, Gündoğan Yayınları.
- Bozkurt, N. (2003). *Medrese*. (Cilt 28, ss. 323-327). TDVİA, Ankara.
- Bulut, M. (2019). *Anadolu Selçuklu Dönemi Sivas Medreseleri*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- Cantay, G. (1997). *Sivas I. Keykâvus Darüşşifası*. Erdem, 9 (27), ss. 975-980). TTK Basımevi, Ankara.
- a) _____. (2022). *Keykâvus I Dârüşşifâsı*. (Cilt. 25, ss. 353-354). TDVİA, Ankara.
- Demirel, Ö. (2009). *Sivas*. (Cilt 37, ss. 278-282). Ankara, TDVİA.
- Doğan. N. Ş. (2013). Ortaçağ'da Eğitim Mekanları: Selçuklu Medreseleri-Darüşşifalarından Örnekler", Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 28 (2), 429-443.
- Ertuğrul, Ö. (1996). *Gökmedrese*. (Cilt 14, ss. 138-139). İstanbul, TDVİA.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi. (2006). (S. A. Kahraman, Yücel Dağlı), YKY Yayınları, İstanbul.

- Eyice, S. (1992). *Burûciye Medresesi*. (Cilt 6, ss. 465-466). İstanbul, TDVİA.
- Fidan, M. A. (2022). *Anadolu Selçukluları Dönemi Taç Kapılarında Yan Nişler*. (Yayımlanmamış doktora tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya.
- İbn Battûta. İbn Battûta Seyahatnâmesi I, (2018). (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İbn Bibi. (1996). *El Evamirü'l-Ala'ie fil-Umuri'l-Alai'ye I., II.*, (Çev: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Karadaş, C. (1999). *İbnü 'l-Arabî, Muhyiddin*. (Cilt 20, ss. 520-522). İstanbul, TDVİA.
- Özaydın, A. (1993). *Danışmendliler*. (Cilt 8, ss. 469-474). İstanbul, TDVİA.
- Özcan, K. (2006). *Anadolu Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Dönemin de Anadolu Türk Kent Model(ler)i. Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, (38), 161-184.
- Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (M. Mihri Pektaş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Sümer, F. (2009). *Anadolu Selçukluları (1075-1308)*. (Cilt 36, ss. 380-384). TDVİA, İstanbul.
- Şerbetçi, A. (2002). *Kutbüddîn-i Şirâzî*. (Cilt 26, ss. 487-489). TDVİA, Ankara.
- Turan, O. (1951). *Selçuklular Zamanında Sivas Şehri*, A.Ü. *DTCF Dergisi*, IX/4, 447-457, Ankara.
- a) _____. (2013). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Umar, Bilge, (1993). *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

Yavaş, A. (2007). *Anadolu Selçuklu Veziri Sahip Ata Fahreddin Ali'nin Mimari Eserleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.

YAKIN ÇAĞ TARIĞİ ALANINDA
BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR

yaz
yayınları

YAZ Yayınları
M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3
İscehisar / AFYONKARAHİSAR
Tel : (0 531) 880 92 99
yazyayinlari@gmail.com • www.yazyayinlari.com